

MAŁGORZATA TATAŁA
Katolicki Uniwersytet Lubelski

Uczucia religijne typu „tremendum” i „fascinosum” w świetle aktualnych badań. Analiza przypadku 8-letniej dziewczynki

Wprowadzenie

Przystępując do badań nad zjawiskiem szeroko pojętej religijności, doświadcza się szczególnego onieśmienia a nawet pewnego rodzaju lęku. Stan ten pojawia się ze względu na świadomość dotykania rzeczywistości bardzo wzniosłej, niezmiernie bogatej i skomplikowanej, która stanowi trudny i delikatny teren analiz, szczególnie dla nauk empirycznych, do których m.in. należy psychologia. Jednocześnie należy zdawać sobie sprawę, że jest to dziedzina bardzo doniosła u każdego człowieka, stąd wszelkie próby badawczego ujmowania tej problematyki znajdują swe uzasadnienie.

W religijności człowieka wyróżnia się różne parametry. Jednym z nich są uczucia religijne. Inne aspekty religijności, jak np. świadomość religijna, więź ze wspólnotą osób wierzących, doświadczenia religijne stanowią kontekst występowania i funkcjonowania uczuć religijnych.

Pragnąc przedstawić rozwój uczuć religijnych typu „tremendum” i „fascinosum” natrafia się na poważne trudności w postaci braku publikacji ujmujących to zagadnienie. W obliczu takiej przeszkody Zespół Seminarium Magisterskiego i Doktoranckiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod kierownictwem Prof. dra hab. Czesława Walesy zdecydował się na wnikliwą analizę tego zagadnienia, konstruując metodę, za pomocą której dałoby się wydobyć bogactwo występowania uczuć religijnych u dzieci.

Religijność w aspekcie psychologii rozwojowej

W niniejszych rozważaniach często pojawia się termin „religia” i „religijność”. A zatem co rozumiemy pod tymi określeniami? Terminy te niekiedy są mylnie używane, bądź utożsamia się je ze sobą. Prawidłowe ich rozróżnienie stanowi podstawę poniższych rozważań. Dla celów niniejszej pracy przyjmuje się następujące określenie religii. Religia jest faktem psychicznym, związkiem człowieka z rzeczywistością w stosunku do niego transcendentną, w naszej kulturze – z osobowym Bogiem (Zdybicka, 1988). W naszych rozważaniach również przyjmujemy ujęcie religii jako całokształt świadomych, dobrowolnych i pozytywnych relacji łączących człowieka z Bogiem, Absolutem, Pełnią Bytu, co m.in. wyraża się w zbiorze odpowiednich prawd, nakazów i przekonań. Religijnością zaś będziemy określać indywidualny fakt relacji do religii, indywidualną ekspresję religii, dokonującą się w sposób charakterystyczny dla danej jednostki, implikującą uczestnictwo całej osobowości w aktach religijnych poprzez zaangażowanie różnych funkcji psychicznych (Burgardsmeier, 1956, s. 20; Mitians, 1970, s. 26). Religijnością więc będziemy nazywać złożoną strukturę psychiczną człowieka, wyrażającą się w przeżywaniu przez niego indywidualnej, świadomej i dobrowolnej, a jednocześnie pozytywnej relacji do Boga. Należy tu rozróżnić aspekty poznawcze, emocjonalno-motywacyjne i ekspresyjno-wykonawcze (Walesa, 1982). Przedstawiona powyżej definicja religijności wymaga ustalenia parametrów i wskaźników informujących o faktycznych przejawach tej pozytywnej relacji w życiu człowieka. Przez parametry rozumie się tu znaczące aspekty religijności, zaś wskaźniki będą charakteryzowały jej szczegółowe przejawy (Piwowski, 1968; Walesa, 1992).

Na terenie psychologii rozwojowej pojawia się pytanie: w jakim stopniu można mówić o religijności dziecka? W literaturze przedmiotu spotyka się dwie przeciwstawne odpowiedzi. Pierwsza z nich (już nieaktualna) zwraca uwagę na to, że nie można mówić o religijności dziecka, a wszelkie jej przejawy są bądź to wynikiem naśladownictwa zachowań dorosłych, ze względu na autorytet, jaki mają rodzice w oczach dziecka, bądź stanowią krok przygotowawczy do tego, co nazywamy religijnością.

Druga zaś zwraca uwagę na występowanie u dziecka przejawów religijnych zachowań od najwcześniejszych okresów jego rozwoju. (Gruehn, 1968; Prężyna, 1971, Walesa, 1982; 1989; 1992). Wymienia się nawet tzw. „quasi-religijne” zachowania zaobserwowane u dzieci między 8 a 15 miesiącem życia (Walesa, 1992). Istnieje bowiem u dziecka coś w rodzaju dyspozycji do religijności, która, by mogła się rozwinąć, potrzebuje dalszych zewnętrznych bodźców (Wilk, 1987).

Wszystko, co można powiedzieć o naturze człowieka jako „homo religiosus” odnosi się także, a może przede wszystkim, do dziecka. Abstrakcją, którą poprzez różne zabiegi trzeba dziecku ukonkretnić, lecz jest ona dla niego uczestniczeniem

w rzeczywistości metafizycznej – nieskończenie bliższej dziecku niż świat zjawisk (Łubieńska, 1962).

Religijność dziecka jest zjawiskiem bardzo złożonym, dlatego też sprowadzanie jej wyłącznie do imitacji czy naśladownictwa zachowań dorosłych wskazywałoby na pewien redukcjonizm, a tak przecież nie jest. Uzasadnia to choćby dorobek badaczy przedmiotu, którzy religijność dziecięcą kolejnych okresów rozwojowych, opisują w kategoriach religijności specyficznie dziecięcej (Prężyna, 1971) i autonomicznej (Walesa, 1982).

Problematyka uczuć religijnych

Problematyka szeroko pojętych uczuć znajduje bogate odzwierciedlenie w literaturze psychologicznej (Murray, 1968; Reykowski, 1974; Obuchowski, 1982; Frijda, 1986; 1988; 1992). (Godnym podkreślenia jest fakt, iż cały numer „European Journal of Social Psychology”, 1994, 24–1, został poświęcony emocjom). Trudno znaleźć jednoznaczne określenie tego, czym są uczucia. Terminy „emocje” i „uczucia” w niniejszej pracy będą używane zamiennie. Zjawiska emocjonalne w zależności od orientacji teoretyczno-metodologicznej są ujmowane jako fakty świadomości, jako specyficzny rodzaj procesów fizjologicznych lub jako regulatory działania (Reykowski, 1974).

Literatura dotycząca uczuć religijnych i ich rozwoju na poszczególnych etapach życia jest nad wyraz uboga (Borowski, 1920; Fanciulli, 1931; Pastuszka, 1961; Strojnowski, 1974; Walesa, 1992). Najogólniej można powiedzieć, iż są one przeżywane w sytuacji kontaktu człowieka z Bogiem, odnoszą się do rzeczywistości nadprzyrodzonej.

Wydaje się słuszne opracowanie zagadnienia uczuć religijnych w konwencji poznawczo-rozwojowej, która pozwala odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób zachodzą zmiany rozwojowe w zakresie uczuć religijnych? Za główny czynnik ich rozwoju uznaje się zmiany w strukturach poznawczych. Rozwój jednostki dokonuje się w kontekście jej związków ze środowiskiem, stąd jako uzupełnienie teorii poznawczo-rozwojowej przyjmuje się podejście ekologiczne U. Bronfenbrennera (1979; Piaget, 1966; Tyszkowa, 1993).

Uczucia religijne to czasowo-sekwencyjne, dynamiczne i kompleksowe zespoły wielu cech; to znaczy:

- powstają w sytuacji świadomej i dobrowolnej oraz pozytywnej relacji człowieka do Boga;
- mają jakości pozytywne lub negatywne i określoną intensywność poprzedzoną oszacowaniem wartościującym;
- pobudzają przeżywający je podmiot do zachowań o charakterze religijnym.

Ta właśnie kombinacja cech: ich przyjemnościowy wskaźnik w sensie dążenia „ku” lub odejścia „od”, intensywność lub nasilenie poprzedzone przez oszacowa-

nie wartościujące przeżywaną sytuację zakotwiczone w relacji człowieka do Boga, a także wzbudzona gotowość do zachowań religijnych – charakteryzuje zjawisko zwane „uczuciem religijnym”. Trudno jednak wyznaczyć ostrą granicę oddzielającą uczucie religijne od skryzalizowanego zjawiska świadomości religijnej czy szeroko pojętego doświadczenia religijnego (Walesa, 1994).

Intensywność wzbudzonego przez określone zdarzenia uczucia religijnego koreluje pozytywnie z głębokim przeświadczeniem, że są to zdarzenia rzeczywiste. Jego nasilenie warunkuje, czy dane uczucie jawi się jako: doznanie, stan lub inne przeżycie o charakterze emocjonalnym (Watts, 1993). Chodzi tu o ten rodzaj emocji, który jest istotny w aspekcie religijnym, a nie o natężenie określonej reakcji, jak np. silne doznanie głośności danego dźwięku czy wielką ekspresyjność płaczu. Nasilenie to wyraża się również modyfikowaniem planów życiowych człowieka, realizacją jego doniosłych decyzji czy wzbudzeniem nowych zainteresowań. Najważniejszą rolę spełniają tu nie czynniki bodźcowe czy popędowe, lecz energetyzujące, ściśle związane z wartością bądź ideą wiodącą. Do takich należy tu system behawioralnego powstrzymywania niepożądanych działań i myśli. W ten sposób uczucia religijne przyczyniają się do uformowania zasobów ludzkiego napędu życiowego w kierunku Sacrum (Manstead, 1991).

Uczucia religijne w sposób wyrazisty charakteryzują się tym, że wykazują względną niezależność od konkretnego bodźca czy okoliczności. Dlatego też raz wywołane mogą trwać przez dłuższy czas, mimo że dany bodziec czy okoliczność minęły. Do rozstrzygnięcia tego czy dane uczucie jest zjawiskiem religijnym, czy też pozareligijnym, można posłużyć się pozostałymi aspektami religijności, a zwłaszcza przejawami świadomości religijnej.

Rodzaje uczuć religijnych

Idąc za koncepcją przeżyć typu „fascinans” i „tremens” Rudolfa Otto (1993), jako dwóch podstawowych składników aktu religijnego, można przyjąć, że każde zachowanie religijne przenikają uczucia przyjemne typu fascynacji, radości i szczęścia, a jednocześnie uczucia nieprzyjemne o cechach zgrozy, udręki i żalu, oraz emocje pod względem przyjemnościowym ambiwalentne o charakterze nabożnego szacunku z komponentami błogostanu i trwogi.

Zaliczenie konkretnego przeżycia do określonego rodzaju uczuć religijnych wymaga analizy kontekstu i sytuacji życiowej danej jednostki. Do wyodrębnienia tworzących określoną sytuację czynników mogą być przydatne pozostałe parametry religijności, takie jak: praktyka religijna czy aktualnie przeżywane doświadczenie. Wydaje się jednak, że bogactwo i różnorodność przeżyć uczuciowych kształtują głównie pierwiastki poznawcze. Uczuciem tym mogą towarzyszyć emocje z przewagą czynników biologicznych, np. uwarunkowany przez określone

bodźce strach czy hormonalnie spowodowana depresja, która skłania człowieka do nieprzyjemnych wspomnień i do percepcji negatywnych aspektów rzeczywistości.

Różne są sposoby wyróżniania rodzajów uczuć religijnych. Można ustalić trzy poziomy kategorii tych uczuć: podstawowy, nadrzędny i podporządkowany, tak jak to proponują W. Fischer, P.R. Shaver i P. Carnochan (1990).

Główną formalną cechą poziomu podstawowego uczuć religijnych byłaby ich oddzielność i unikalność. Na tym poziomie znalazłyby się takie uczucia, które różnią się jedno od drugiego w sposób istotny i ważny. Byłyby to uczucia miłości, radości, uwielbienia lub podziwu oraz smutku, strachu i winy.

Na poziomie nadrzędnym znalazłyby się kategorie uczuć pozytywnych i negatywnych niesprowadzalne jednak do uczuć typu „do” i „od” Sacrum. Religijne uczucia pozytywne uwarunkowane są zdarzeniami, które ułatwiają osiąganie celu, jakim jest jak najściślejsza więź z Bogiem. Uczucia zaś negatywne wywołane są tymi zdarzeniami, które zakłócają proces osiągania tego celu.

Zbiór podporządkowanych kategorii uczuć religijnych jest zasadniczo otwarty. Obejmuje on uczucia odnoszące się do konkretnych sytuacji religijnych oraz uwarunkowań życiowych, dookreślone przez poziom rozwoju przeżywających je osób.

Śledząc język religijny, a zwłaszcza teksty biblijne, liturgiczne, pisma mistyków oraz różne prace na temat religii i religijności, można zidentyfikować najbardziej podstawowe, a zarazem powszechne uczucia religijne oraz ich nazwy. Do nich należą z jednej strony: radość, szczęście, miłość, uwielbienie (jako przeżycie wielkości Boga w Jego Świętości, prawdzie, dobru i pięknie), ufność, nadzieja, litość i miłosierdzie, wdzięczność, duma jako przeżycie godności, z drugiej: gniew, żal, uczucia moralne i różne odcienie szacunku; co odpowiada – dokonując pewnego uproszczenia – dychotomicznemu podziałowi wprowadzonemu przez R. Otto, na „misterium tremendum et fascinans”. Ich specyfiką jest sfera wzajemnego przenikania „tremens” i „fascinans”. „Fascinans” jest czymś co wchodzi w osobliwy kontrast – harmonię z „tremens”. Radość, wzniosłość, miłość, uwielbienie, poczucie bezpieczeństwa względem Boga występują na przemian z uczuciem oschłości, smutku, niepokoju, wątpliwości, utratą poczucia bezpieczeństwa (Otto, 1993). Wielkość Boga, ku któremu skierowane jest „fascinans” i „tremens” powoduje, że u podłoża „tremens” znajduje się element radości wynikający z nadziei kontaktu z Bogiem, a „fascinans” owiane jest pewną atmosferą bojaźni z powodu nadzwyczajnej wielkości Boga. Zgodzić się chyba trzeba z Allportem, że nie istnieje żadne pojedyncze i jedyne w swoim rodzaju wzruszenie religijne, istnieje raczej szeroko zróżnicowany zbiór przeżyć, który koncentruje się wokół obiektu religijnego (Allport, 1988, s. 93). Wyróżnianie poszczególnych kategorii uczuć odbywa się na zasadzie sposobu przeżywania lub doświadczania określonych treści religijnych i wartościującego ich oszacowania.

Ująć zresztą coś tak bardzo konkretnego jak uczucie przez coś tak bardzo usymbolizowanego jak język – (potoczny czy naukowy) – wydaje się czymś pra-

wie nieosiągalnym. Dlatego też w dziedzinie uczuć religijnych odczuwa się wielką nieporadność językową i brak adekwatnych nazw np. termin „zafascynowanie” może oznaczać różne kompozycje przeżyciowe czy wręcz rodzajowo różne uczucia. Kryterium odmienności może pochodzić z genezy tego przeżycia. Uczucie religijnego zafascynowania może być wywołane np. przeżyciem odniesionego do Boga piękna (aspekt estetyczny) lub ogromnej wartości (aspekt agatoniczny) albo też zdumiewającej prawdy danej rzeczy (Walesa; 1994).

Analiza przypadku

Chcąc zilustrować wyżej problem uczuć religijnych chciałabym zaprezentować przypadek 8-letniej Marii z Lublina. Rodzice dziecka posiadają wykształcenie wyższe, rodzina składa się z 8 osób: obydwojga rodziców i sześciorga rodzeństwa. Rodzina została wskazana przez kompetentnego sędziego jako wyjątkowo religijna. Ze względu na to, że przedmiotem niniejszej pracy są uczucia religijne, założeniem było, aby w grupie osób badanych znalazły się dzieci, których rodzice są zainteresowani wychowaniem religijnym, co zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia uczuć religijnych u tych dzieci.

Dane empiryczne uzyskano przy zastosowaniu metody skonstruowanej w Zakładzie Psychologii Rozwojowej KUL. Zawiera ona formę wywiadu standaryzowanego, który polega na rozmowie z dzieckiem na temat kolejno przedstawianych obrazków o treści religijnej. Dodatkowe źródło informacji uzyskuje się od matki dziecka. W tym celu przeprowadzono z nią wywiad oraz przekazano wskazówki do prowadzenia obserwacji dziecka.

Dokonując pewnego uproszczenia, zespół emocji o znaku dodatnim, będziemy uważali za „fascinosum”, zaś za „tremendum” – zbiór uczuć z przewagą elementów o charakterze ujemnym.

Najwięcej informacji na temat uczuć religijnych dostarcza nam wywiad z dzieckiem. Treści emocjonalne werbalizowane przez dziecko są bogatsze i bardziej spontaniczne, niż obserwacje dokonywane przez matkę. Te ostatnie, przedstawiane z perspektywy czasowej, są stonowane, uogólnione i mniej szczegółowe. Zilustrujemy to na przykładzie wypowiedzi matki i dziecka dotyczących tego samego wydarzenia, jakim jest Boże Narodzenie.

Matka: „Nastrój zadowolenia o charakterze religijnym towarzyszył Maryni w czasie wigilijnej kolacji. W ogóle Narodzenie Pana Jezusa – to temat, który Marynia bardzo lubi poruszać. Twierdzi, że Pan Jezus przyszedł na świat nas zbawić wreszcie”.

Marysia: „Widzę Pana Jezusa, Maryję, przytuła Pana Jezusa i jest św. Józef. Czuję radość, że mają Syna. Jestem szczęśliwa, że Pan Jezus jest na świecie, czuję się szczęśliwa ile razy Pan Jezus jest ze mną. Jest tak przyjemnie, że Pan Jezus jest pośród nas, że się urodził, że oddał za mnie życie i dlatego czuję się szczęśliwa. Czuję taką dużą radość, tak jak wszyscy, którzy tam byli, byłabym szczęśliwa, że się Pan Jezus urodził”.

Obserwacja dokonywana przez matkę służy jako metoda komplementarna wobec wywiadu. Matka potrafi odtworzyć takie wydarzenia o charakterze religijnym, które są niemożliwe do uchwycenia w czasie wywiadu z dzieckiem.

„Marysia jest zmęczona. Ulokowała się obok mnie. Złożyła rączki i mocno przytulona odmawiała pacierz. Modlitwa pomaga dzieciom się wyciszyć przed snem. Dzięki tym wspólnym modlitwom narasta więź między dziećmi oraz między dziećmi i rodzicami. Są to chwile, kiedy wszyscy czujemy się bezpieczni i mimo czasem trudnych chwil odnajdujemy pogodę ducha i siłę na jutro”.

Opinie matki na temat uczuć religijnych mają charakter retrospektywny i obejmują znaczące wydarzenia z życia religijnego dziecka, np. chrzest młodszej siostry i związaną z tym wydarzeniem radość, jaką dziecko przeżywało. Uczucia religijne występują również podczas wydarzeń związanych z rokiem liturgicznym, odpowiednim ich przeżywaniem: Boże Narodzenie, Wielkanoc, Wszystkich Świętych i in. Poprzez prezentację obrazków przywołujemy u dziecka treści religijne w danej chwili i wzbudzamy namiastkę interesujących nas uczuć. Wart podkreślenia jest fakt różnicowania przez dziecko określonych kategorii emocji. Aby wyrazić pozytywny stan emocjonalny dziecko używa określeń bliskoznaczných, obok radości: (np. „czuję radość, bo mają syna”) są to np. szczęście: (jestem szczęśliwa, że Pan Jezus jest na świecie”), zadowolenie: (np. „gdy myślę o tym czuję się tak bardzo dobrze”), poczucie bezpieczeństwa: (np. „czuję bardzo duży spokój”).

Wyodrębnianie poszczególnych stanów emocjonalnych i ich różnicowanie jest charakterystyczne dla omawianego okresu rozwojowego – młodszego szkolnego.

Analogiczne zjawisko można zaobserwować dla emocji o charakterze ujemnym. W opisywanym przypadku wyodrębniono takie uczucia, jak: strach (np. „byłabym trochę przestraszona”), smutek (np. „jest mi smutno, że Pan Jezus umarł na krzyżu”), niepokój (np. „czuję wielki niepokój”), złość (np. „jestem trochę zła, że uczynili taką krzywdę Panu Jezusowi”), poczucie nieszczęścia (np. „jestem bardzo nieszczęśliwa, że Pan Jezus ma takie rany na czole i rękach”).

Uczucie smutku może wywołać treść przedstawionego obrazka, pewien styl przeżywania, jak również wpływ dotychczasowych przeżyć, zwłaszcza religijnych. Obok smutku pojawia się niepokój, poczucie nieszczęścia oraz złość, bunt przeciwko zaistniałej sytuacji. Dziecko np. przejawia bunt podczas wyboru pomiędzy pójściem do kościoła a atrakcyjną zabawą na huśtawce w parku.

Badane dziecko znajduje się w okresie religijności autorytarno-prawnej, w którym wyodrębnia się fazę realizmu poznawczego (7–9) i praktycznego (10–12). Dziecko w wieku ok. 7–9 lat, dzięki zdolności do logicznych działań, tworzy pierwszą wizję świata zbliżoną do obiektywnej. Dokonuje także pełniejszego odkrycia instytucji religijnej (kościół) i osób religijnych (księdza, zakonicy); wówczas ma miejsce swoiste przeniesienie cech i funkcji rodziców na „osoby religijne”, a z rodziny na kościół. Charakterystycznym składnikiem tej fazy

jest moralność heteronomiczna, w której zewnętrzne formy zachowania są uzależnione od autorytetu osób znaczących (Walesa, 1982).

Uczucia mówią o przeżyciach, których dziecko doświadcza. Są one wypadkową wielu czynników: historii życia, wychowania, szczególnie ważne jest tu środowisko rodzinne i doświadczenia stamtąd wyniesione. W kształtowaniu uczuć religijnych istotną rolę odgrywa u dziecka przyswajanie wzorów zachowań religijnych, jakie spostrzega u rodziców i w swoim najbliższym otoczeniu. Wpływ środowiska może być pozytywny (1) i negatywny (2), na co zwraca uwagę matka dziewczynki:

1. „Marysia stała przed regałem z książkami – wybierała Pismo św. Poprosiła, abym poczytała chwilę jej i Agnieszce, chociaż chwilkę. Ucieszyło mnie to bardzo, że zamiast wybrać bajki czy jeden z atlasów o tematyce przyrodniczej, wybrała Pismo św.”.

2. „Marysia niechętnie przyszła wraz ze mną i rodzeństwem na tę Mszę św. Po wejściu do przedsionka chwilę zawahała się, podeszła gwałtownie do naczynia z wodą święconą. Przeżegnała się i uspokoiła. Słuchała jakiś czas w skupieniu, o czym mówi ksiądz. Wkrótce jednak zaczęła kręcić się niespokojnie i dopytywać, czy jeszcze długo będziemy w kościele. Marysia przyjaźni się w szkole z dziewczynką, która nie często bywa w kościele. Matka wychowująca dziecko hołduje laickiemu modelowi życia. Marysia od jakiegoś czasu niechętnie chodzi do kościoła. Przypuszczam, że m.in. przyczyną takiego zachowania jest zły wpływ tej znajomości. Przykład negatywnego wpływu koleżanki, która nie chodzi do kościoła”.

Badania uczuć religijnych napotykały na szereg problemów. Najważniejsze z nich to:

- trudności w bezpośrednim dotarciu do przeżyć dziecka o charakterze religijnym;
- brak metod adekwatnych dla omawianego tu zagadnienia;
- trudności ze zwerbalizowaniem i nazwaniem opisywanych zjawisk, przeżyć.

Pomimo tych trudności warto zająć się tą problematyką, ponieważ ujawnia ona bogactwo świata przeżyć religijnych dziecka, jest interesująca i mało zbadana, a także otwiera nowe horyzonty poznawcze w psychologii rozwojowej. Psycholog musi być świadom granic swych badań i osiągniętych wyników, nie może ich rozszerzać na cały fenomen religii, który obok strony podmiotowej, posiada także stronę przedmiotową, a który dla stosowanych metod w psychologii staje się rzeczywistością niepoznawalną (Rusecki, 1989). Ma jednak prawo do badania religii od strony psychologicznej, czyli badania przeżyć, aktów i stanów religijnych podmiotu.

Literatura

- Allport G.W., *Osobowość i religia*, IW PAX, Warszawa 1988
- Borowski W.M., *Wykład psychologii ogólnej w zastosowaniu do wychowania*, M. Arcta, Warszawa 1920
- Bronfenbrenner U., *The Ecology of Human Development*, Harvard University Press, Cambridge 1979
- Burgardsmeier A., *L'educazione religiosa alla luce della psicologia*, Roma 1956
- Ciupak E., *Socjologia religii*, Inst. Wydaw. Związków Zawod. Warszawa 1931
- Fanciulli J., *Czar dziecięctwa*, Nasza Księgarnia. Warszawa 1931
- Fisher K.W., Shaver P.R., Carnochan P., *How Emotions Develop and How They Organise Development*, *Cognition and Emotion* 1990, 4, 81–127
- Frijda N.H., *The Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1986
- Frijda N.H., *The Empirical Status of the Laws of Emotion*, *Cognition and Emotion*, 6, 467–477, 1992
- Frijda N.H., *The Laws of Emotions*, *American Psychologist* 1988, 43, 349–358
- Gruehn W., *Religijność współczesnego człowieka*, Warszawa 1968
- Łubińska H., *O modlitwie małego dziecka*, *Katecheta* 1962, 6, 350–355
- Manstead A.S.R., *Emotion in Social Life*, *Cognition and Emotion* 1991, 5, 353–362
- Mijtjans A.J., *Psicologia religiosa e morale del bambino e del fanciullo*, Torino 1970
- Murray J.E., *Motywacja i uczucia*, PWN, Warszawa 1968
- Obuchowski K., *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*, PWN, Warszawa 1982
- Otto R., *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów irracjonalnych*, Thesaurus Press, Wrocław 1993
- Pastuszka J., *Rola dziecięcych przeżyć rodzinnych w kształtowaniu życia religijno-moralnego człowieka*, *Ateneum Kapłańskie* 1961, 317, 235–244
- Piaget J., *Narodziny inteligencji dziecka*, PWN, Warszawa 1966
- Piwowarski W., *Religijność jako przedmiot badań socjologicznych*, [w:] W. Piwowarski, Z. Zdaniowicz (red.), *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*. Pallotinum, 57–73. Poznań-Warszawa 1968
- Prężyna W., *Kształtowanie życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, *Znak* 1971, 23, 1572–1586
- Reykowski J., *Eksperymentalna psychologia emocji*, KiW, Warszawa 1974
- Rusecki M., *Istota i geneza religii*, Verbinum 1989
- Strojnowski J., *Kształtowanie uczuć dziecka*, *Więź* 1974, 198, 70–80
- Tyszkowa M., *Ekologiczne uwarunkowania rozwoju psychicznego jednostki: propozycja interpretacji poznawczej*, *Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej* 1993, 2, 3–18
- Walesa Cz., *Quasi religijne zachowania dzieci 8–15 – miesięcznych*, [w:] *Wykłady z psychologii w KUL*, RW KUL, 157–224. Lublin 1992
- Walesa Cz., *Przejawy religijności dzieci 2–3-letnich*, [w:] A. Biela, Z. Uchnast, T. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*, Lublin 1985, RW KUL, 143–207
- Walesa Cz., *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, [w:] Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, TN KUL, 143–180, Lublin 1982
- Walesa Cz., „Pojęcie religijności oraz koncepcja jej operacjonalizacji, studium psychologiczne”, mps, Zakład Psychologii Rozwojowej KUL, Lublin 1994
- Watts F.N., *The Current State of Jealousy: A Review of Recent Books*, *Cognition and Emotion* 1993, 7, 217–223
- Wilk J., *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie*, RW KUL, Lublin 1987
- Zdybicka Z.J., *Religia i religioznawstwo*, RW KUL, Lublin 1988